

DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
DOKTORI ISKOLA

Szőlő és bor az ókori Közel-Keleten és az Ószövetségben

tézisfüzet

Készítette:

Paczári András
református lelkész

Témavezető:

dr. Kustár Zoltán
tanszékvezető egyetemi tanár
DRHE, Ószövetségi Tanszék

Debrecen
2020

A doktori értekezés tézisei

1. Az Ószövetség szőlő- és borkultúrával kapcsolatos szövegeinek rendkívüli gazdagságához képest viszonylag kevés írás vállalkozott a kérdés teljes körű vizsgálatára, különösen magyar nyelven. Értekezésünk célja a téma átfogó vizsgálata, amelynek része a szőlő és bor gasztronómiai, társadalmi, kulturális és vallási szerepének feltérképezése az ókori Közel-Kelet kontextusában, majd ezek ismeretében az ókori izraeli szőlő- és borkultúra különböző aspektusainak vizsgálata a bibliai régiségtan szempontjai szerint, valamint a szőlő és bor képére épülő átvitt értelmű ószövetségi szakaszok jelentésének értelmezése és a motívumok fejlődésének nyomon követése.

2. Az ókori Közel-Kelet nagy történelmi régiói közül Levantéban ideálisak, Mezopotámiában és Egyiptomban kedvezőtlenek voltak az éghajlati feltételek a szőlőtermesztés és borkészítés számára. Ennek köszönhetően Levantéban a bor a társadalom széles rétege számára elérhető volt, míg Mezopotámiában és Egyiptomban csupán egy kiváltságos réteg jutott hozzá. Ugyanakkor a bor mindhárom kultúrában fontos szerepet töltött be a kultuszban és a mitológiában.

3. Az Ószövetség gazdag terminológiával rendelkezik a szőlő- és borkultúra terén. A magyar bibliafordításokban bizonyos szőlővel- és borral kapcsolatos héber kifejezések jelentése nem pontosan vagy nem következetesen jelenik meg. A תירוש és az עֵסִים szavakat például gyakran 'must'-nak fordítják, olyan szövegekben is, ahol egyértelműen alkoholtartalmú italt jelölnek. Előbbi esetben az 'újbor', utóbbi esetben az 'édes bor' fordítást javasoljuk. A דְּבַשׁ szót a magyar és az idegen nyelvű fordítások egy jelentős része következetesen 'méz'-nek fordítja, álláspontunk szerint azonban a szó olykor a szőlő- és gyümölcslemből főzött 'szirup'-ot jelöli, így például a Kánaán földjének termékenységét leíró jelzős szerkezetet 'tejjel és sziruppal folyó' formában használjuk. A בֶּסֶר szó szinte kivétel nélkül 'egres'-ként jelenik meg a magyar bibliafordításokban („Az apák ették az egrest, a fiak foga vásott el tőle” – Jer 31,29; Ez 28,2), azonban ez a kifejezés is a szőlőtő gyümölcsének egyik megnevezése, és az 'éretlen szőlő'-t jelöli.

4. Az ókori Izrael mezőgazdasága alapvetően családi kisbirtokokra épült, ahol az önfenntartó gazdálkodás részeként – más mezőgazdasági tevékenységek mellett – szőlészettel is foglalkoztak. Ugyanakkor a királyság kezdetétől fogva az önálló családi gazdaságok mellett megjelentek a királyi birtokok, és megkezdődött a nagybirtokos elit felemelkedése. Ez a folyamat együtt járt a kis- és középbirtokosok elnyomásával és eladósodásával.

5. A bor – más közel-keleti kultúrákhoz hasonlóan – az ókori Izrael kultuszában is fontos szerepet töltött be. Része volt az áldozati lakomáknak, az italáldozatoknak, valamint a JHVH számára felajánlott első zsenyének és tizednek. Lehetséges, hogy egykor a JHVH-kultuszban is élt az a képzet, hogy az áldozatként bemutatott bort az ÚR fogyasztja el, azonban az ószövetségi iratokban erre nincs konkrét utalás, sőt eltávolodás figyelhető meg ettől az antropomorf elképzeléstől. A lombsátrak ünnepe eredetileg az őszi betakarításhoz és a zsenge bemutatásához kapcsolódott, később azonban elveszítette mezőgazdasági jellegét. A qumráni Templomtekercs által említett 'újbor ünnepe' ugyan nem található meg az Ószövetség ünnepi kalendáriumaiban, azonban lehetséges, hogy egyes szakaszok mégis őrzik az emlékét. Más

sémi népekhez hasonlóan Izráelben is ismert volt a *marzéach* intézménye, amelyhez szorosan kapcsolódott egy kultikus lakoma, amelyen az elit tagjai vettek részt, és nagy mennyiségű bort fogyasztottak. Az ószövetségi szövegek többnyire negatív kontextusban beszélnek a jelenségről, ám valószínű, hogy az intézmény a JHVH-kultusz keretein belül is működött.

6. Az Ószövetség alapvetően Isten ajándékának tekinti a bort, és pozitívan szemléli annak jókedvet okozó, közösségteremtő hatását. Ugyanakkor számos ószövetségi szakasz teszi nyilvánvalóvá a részegséggel járó veszélyeket és káros következményeket, olykor értékítélet nélkül, máskor kemény kritika és ítélet kíséretében. A kritika azonban ezekben az esetekben sem a bor és részegítő ital fogyasztása ellen, hanem a mértéktelenség – és egyéb, kapcsolódó bűnök – ellen irányul. Az Ószövetség tanítása alapján tehát – az absztinencia-párti irányzat álláspontjával szemben – az alkohol negatív hatásaira nem a teljes tilalom a válasz, hanem a mértékletesség gyakorlása.

7. Ugyanakkor az Ószövetség is ismeri a teljes vagy ideiglenes absztinencia eseteit. A rékábiai bortól való tartózkodása a Kr. e. 9. századra vezethető vissza. A názirok fogadalmához legkésőbb a fogság korára kapcsolódhatott az absztinencia vállalása. A papokra vonatkozó törvényt – amely szerint nem ihattak bort és részegítő italt, amikor bementek a szentélybe – fogság utáni források rögzítik. Lehetséges, hogy a papok egykor fogyasztottak alkoholt a vallásos révület elérése érdekében – és az sem kizárt, hogy a Kr. e. 8. századi próféták eseti vádjai e téren a papok ellen részben szintén egy meglévő, bár már elítélt gyakorlatot tükröznek. A történet, miszerint Dániel és barátai a babiloni fogság idején nem éltek a király ételleivel és boraival, a hellén korszakban született, és ez utóbbi kor kihívásaira reflektál. Az absztinenciával kapcsolatos példák kis száma közvetve éppen azt bizonyítja, hogy az ókori Izráelben általános volt a borfogyasztás, és ritka kivételnek számított, amikor valaki nem ivott vagy nem ihatott bort.

8. A szőlő és a bor képe számos alkalommal jelenik meg az ószövetségi szövegekben szimbolikus értelemben. Ezek a képek jelentésük alapján egymással összefüggő, de többé-kevésbé elkülöníthető kategóriákba sorolhatók: (1.) Izráel, (2.) bőség és termékenység, (3.) béke és biztonság, (4.) üdvkorszak, (5.) harag és ítélet, (6.) vér, (7.) bűn és gonoszság, (8.) szerelem. Értekezésünk fontos része az egyes témákhoz kapcsolódó szövegek magyarázata és a költői képek fejlődésének vizsgálata.

Dissertation Theses

1. For the exceptional opulence of the viti- and viniculture related texts of the Old Testament, relatively few works have enterprised to investigate this issue in its entirety – especially in Hungarian. Our dissertation aims to comprehensively examine this topic. We chart the gastronomic, social, cultural and religious role of grapevine and wine in the context of the ancient Near East. Then, we examine the different aspects of viti- and viniculture of ancient Israel by to the criteria of Biblical archeology. Finally, we interpret the metaphorical texts of the Old Testament based on the image of grapevine and wine and trace the development of the motifs.

2. Among the great historical regions of the ancient Near East, Levant had ideal, Mesopotamia and Egypt had unfavorable climatic conditions for vine growing and winemaking. Consequently, wine was accessible for broad sections of Levantine society, while in Mesopotamia and Egypt, only a small privileged circle could afford it. Nevertheless, wine played an important role in the cultic life and mythology of all three regions.

3. The Old Testament has a rich terminology regarding viti- and viniculture. The exact meaning of certain Hebrew words is not – or not consistently – presented in the Hungarian translations of the Bible. For example, the words תִּירוֹשׁ and עֵסִיס are often translated as 'must' ('must'), even in texts where they clearly denote some kind of alcoholic beverage. We suggest to use the Hungarian expression for 'sweet wine' ('édes bor') in the former case and the equivalent of 'new wine' ('újbor') in the latter. The word דְּבַשׁ is consistently translated as 'honey' ('méz') in most of the Hungarian and other translations, however, we suggest that in certain cases, the word denotes a kind of 'syrup' ('szirup') made from boiled grape- or fruit juice. In accordance, we use the phrase describing the fertility of Canaan as 'flowing with milk and syrup' ('tejjel és sziruppal folyó'). The word בִּסְרָא is translated as 'gooseberry' ('egres') in the Hungarian translations, almost every time („Az apák ették az egrest, a fiak foga vásott el tőle” – Jer 31:29; Ez 28:2), but the word denotes the product of the grapevine and it means 'unripe grape' ('éretlen szőlő').

4. The agriculture of ancient Israel was basically built upon small family farms, where vine growing – among other agricultural activities – were part of the subsistence economy. However, from the beginning of the monarchy, royal estates appeared beside the subsistence economies, and a wealthy landowner elite begin to rise. This process was accompanied by the oppression and indebtedness of the small- and medium-holders.

5. Wine played an important role in the cultic life of Israel – similarly to other cultures of the ancient Near-East. Wine was part of the sacrificial meals, the libations, as well as the first fruits and tithe, which were offered to the Lord. There might be a time when the notion of YHWH drinking the sacrificial wine existed, but there is no direct reference to this idea in the Old Testament. On the contrary, there is a tendency to keep distance from this anthropomorphic concept. Originally, the feast of tabernacles belonged to the autumn gathering and the presentation of the first fruits, but later, it lost its agricultural character. Though the 'feast of new wine' mentioned in the Temple Scroll of Qumran cannot be found in the ritual calendars of the Old Testament, however, certain texts may refer to it. The ancient

Israel – similarly to other Semitic people – knew the institution of the *marzeah*, which was closely associated with a cultic banquet attended by the elite, where great amount of wine were consumed. Old Testament texts mostly speak of the phenomenon in negative context; however, it is likely that the *marzeah* existed within the cult of YHWH as well.

6. The Old Testament basically regards wine as a gift of God, and it views the cheering and community-forming effect of wine positively. At the same time, several Old Testament passages enunciate the harmful effects of drunkenness – with or without value judgment and criticism. However, even in the former cases, criticism is not directed against the mere consumption of wine and intoxicating drink but rather against intemperance and – other – related sins. According to the Old Testament – in opposition with the view of abstinence advocates – the answer to the negative effects of alcohol is not total prohibition but rather temperance.

7. At the same time, the Old Testament knows the cases of total or temporal abstinence. The abstinence of Rechabites goes back to the 9th century BC. The vow of Nazirites was supplemented with the commitment to abstinence by the time of the exile. The law concerning priests – which forbids the consumption of wine and intoxicating drink for them, when they go to the sanctuary – can be found in post-exilic sources. It is possible that there was a time when the practice of consuming alcohol to reach religious ecstasy existed among the priests. It is also possible that the criticism of the 8th century BC prophets against drunken priests was partly oriented against this existing but already condemned practice. The story of Daniel and their friends not consuming the food and wine of the king takes place in the Babylonian exile, but the text reflects the challenges of the Hellenistic era. The small number of examples for abstinence is indirect evidence that wine consumption was common in ancient Israel and it was a rare exception when someone did not or could not drink wine.

A szőlő és a bor képe számos alkalommal jelenik meg az ószövetségi szövegekben szimbolikus értelemben. Ezek a képek jelentésük alapján egymással összefüggő, de többé-kevésbé elkülöníthető kategóriákba sorolhatók: (1.) Izráel, (2.) bőség és termékenység, (3.) béke és biztonság, (4.) üdvkorszak, (5.) harag és ítélet, (6.) vér, (7.) bűn és gonoszság, (8.) szerelem. Értekezésünk fontos része az egyes témákhoz kapcsolódó szövegek magyarázata és a költői képek fejlődésének vizsgálata.

8. There are several texts in the Old Testament, where the images of grapevine and wine appear in symbolic sense. The meanings of these images are interrelated but they can be categorized in more or less distinct categories: (1.) Israel, (2.) abundance and fertility, (3.) peace and security (4.) salvific age, (5.) anger and judgment (6.) blood (7.) sin and wickedness (8.) love. The interpretation of the related texts and the examination of the development of the poetic imagery are important part of our dissertation.

Összefoglalás

Szőlő és bor az ókori Közel-Keleten és az Ószövetségben

A kutatástörténeti áttekintés (1.1.) után megállapítottuk, hogy bár korábban számos szakmunka tárgyalta az Ószövetség szőlő- és borkultúrával kapcsolatos különböző vonatkozásait, a kérdés teljes körű vizsgálatára ezek közül viszonylag kevés írás vállalkozott, és az eddigi kutatások különösen is kevés figyelmet fordítottak az ószövetségi irodalomban a szőlő és bor szimbolikus jelentőségére. Értekezésünkben a téma átfogó vizsgálatát tűztük ki célul, amelynek része a szőlő és bor gasztronómiai, társadalmi, kulturális és vallási szerepének feltérképezése az ókori Közel-Kelet kontextusában, majd ezek ismeretében az ókori izraeli szőlő- és borkultúra különböző aspektusainak vizsgálata a bibliai régiségtan szempontjai szerint, valamint a szőlő és bor képére épülő átvitt értelmű ószövetségi szakaszok jelentésének értelmezése és a motívumok fejlődésének nyomon követése (1.2).

Az ókori Közel-Kelet három nagy történelmi régiójának szőlő- és borkultúráját vizsgáló fejezet (2.) egyik fő megállapítása, hogy az ókori Mezopotámiában (2.2.) és Egyiptomban (2.4.) az éghajlati feltételek nem voltak ideálisak a szőlőtermesztéshez és a borkészítéshez. Ez a körülmény közrejátszott abban, hogy ezekben a régiókban a bor nem számított a köznép italának, hanem csupán a kiváltságosok szűk rétege jutott hozzá. Ezzel szemben az ókori Levantében (2.3.) minden körülmény adott volt a szőlészet és borászat virágzásához, így a borfogyasztás is általánosabb volt. Mindhárom régióra igaz, hogy a bornak fontos szerepe volt a kultuszban, ami elsősorban az istenségeknek bemutatott italáldozatokban mutatkozott meg. A bor a mitologikus szövegekben is gyakran az istenek italaként jelenik meg. Fontos megállapítás, hogy ezekben a kultúrákban a részegség önmagában nem minősült erkölcsileg kifogásolható állapotnak, még ha a túlzott alkoholfogyasztás káros következményeiről természetesen ezekben a régiókban is tudtak.

A 3. fejezetben a szőlő és bor ószövetségi előfordulásával foglalkoztunk. Először a szőlő és bor termelésének és felhasználásának folyamatát tárgyaltuk (3.1.), és egyben igyekeztünk tisztázni a szőlővel és borral kapcsolatos héber fogalmak helyes értelmezését. Több héber kifejezéssel kapcsolatban is arra az eredményre jutottunk, hogy azok pontos értelme a magyar bibliafordításokban nem, vagy nem következetesen jelenik meg. A magyar fordítások például gyakran 'must'-nak fordítják a תִּירוֹשׁ és az עֵסִים szavakat, olyan szövegekben is, ahol egyértelműen alkoholtartalmú italt jelölnek. Előbbi esetben az 'újbor', utóbbi esetben az 'édes bor' fordítást javasoljuk. A szövegkörnyezettől függően ezek a kifejezések akár 'must' értelemben is állhatnak, ez azonban éppen azt bizonyítja, hogy a bibliai hébernek nincs külön szava az erjedetlen must jelölésére. Itt érdemes megjegyezni, hogy nem tartjuk meggyőzőnek azokat az elméleteket, amelyek szerint a bibliai héberben a יַיִן szó – előfordulásának jelentős hányadában – tartósított, alkoholmentes mustot jelent. Említésre érdemes még a דְּבַשׁ szó értelmezése, amelyet a magyar és az idegen nyelvű fordítások egy jelentős része következetesen 'méz' értelemben fordít, ugyanakkor a lexikonokban és a nemzetközi szakirodalomban egyre gyakrabban hívják fel a figyelmet arra, hogy a szó a mézen kívül a szőlő- és gyümölcsleiből főzött valamiféle 'szirup'-ot is jelölhet. Álláspontunk szerint a szó ez utóbbi jelentésben fordul elő többek között abban a kifejezésben, amely Kánaán földjének jelzőjeként gyakran fordul elő az Ószövetségben, és amely 'tejjel és mézzel folyó' formában a

köznyelvben is bevett fordulattá vált. A בֶּטֶר szó szinte kivétel nélkül 'egres'-ként jelenik meg a magyar bibliafordításokban („Az apák ették az egrest, a fiak foga vásott el tőle” – Jer 31,29; Ez 28,2), azonban ez a kifejezés is a szőlőtő gyümölcsének egyik megnevezése, és az 'éretlen szőlő'-t jelöli.

Következő lépésként a szőlészet és borászat társadalmi és gazdasági jelentőségét vizsgáltuk (3.2.). Megállapításunk szerint az ókori Izrael mezőgazdasága alapvetően családi kisbirtokokra épült, ahol az önfenntartó gazdálkodás részeként – más mezőgazdasági tevékenységek mellett – szőlészettel is foglalkoztak. A szőlőművelésben tehát a társadalom széles rétegei érintettek voltak. A törvények biztosították, hogy a szőlőskerteket hosszú ideig ugyanaz a család művelje, ami a család anyagi biztonsága és a szőlőskertek megóvása szempontjából is fontos tényező volt. A szőlőművelésnek ugyanakkor a tágabb közösség összetartásában is nagy szerep jutott, részben a szüret alkalmával végzett közös munkának és ünneplésnek, részben a rászorulókat támogató törvényeknek köszönhetően. A királyság megalakulása után az önellátó családi gazdaságok mellett megjelentek a királyi birtokok, és megkezdődött a nagybirtokos elit felemelkedése. Ez a folyamat együtt járt a kis- és középbirtokosok elnyomásával és eladósodásával, ami a prófétai irodalomban is hátrahagyta a maga lenyomatát.

A következő alfejezetben a szőlő és bor kultuszban betöltött szerepét tanulmányoztuk (3.3.). A borfogyasztás természetes része volt az áldozati lakomáknak, amelyeken az áldozat felajánló család körben vagy nagyobb közösségben „az Úr színe előtt” ettek és ittak. Annak, hogy ezeken a szertartásokon az ószövetségi korban bor helyett alkoholmentes mustot vagy szőlőszirupot is használtak volna, nem találtuk bizonyítékát. Más ókori közel-keleti kultúrákhoz hasonlóan Izraelben is mutattak be bort italáldozatként – mind a JHVH-kultuszban, mind más istenségek kultuszában – ugyanakkor a libáció csak kiegészítő áldozat volt, amelyet más áldozatokkal együtt mutattak be. Alkoholmentes szőlőtermékek használatára ebben az összefüggésben sem találtunk utalást. Lehetséges, hogy egykor a JHVH-kultuszban is élt az a képzet, hogy az áldozatként bemutatott bort az Úr fogyasztja el, azonban az ószövetségi iratokban erre nincs konkrét utalás, sőt eltávolodás figyelhető meg ettől az antropomorf elképzeléstől. A szőlő termése fontos része volt az Úrnak felajánlott első zsengeének és a tizednek, amelyek részben a papok, részben a rászorulókat támogatását szolgálták. Eredetileg a lombosátrak ünnepe is az őszi betakarításhoz és a zsenge bemutatásához kapcsolódott, később azonban elveszítette mezőgazdasági jellegét. A qumráni Templomtekercs által említett 'újbor ünnepe' ugyan nem található meg az Ószövetség ünnepi kalendáriumaiban, azonban lehetséges, hogy egyes szakaszok mégis őrzik az emlékét. Az alfejezet végén a *marzéach* intézményét és annak potenciális ószövetségi nyomait vizsgáltuk. A más sémi népeknél megfigyelhető párhuzamok alapján megállapítható, hogy a *marzéach*hoz tartozott egy kultikus lakoma, amelyen az elit tagjai vettek részt, és nagy mennyiségű bort fogyasztottak. A vizsgált szövegek többnyire negatív kontextusban beszélnek a jelenségről, ám valószínű, hogy az intézmény a JHVH-kultusz keretein belül is működött.

A borivás és részegség ószövetségi megítélését tárgyaló alfejezetben (3.4.) bemutattuk az ebben a kérdésben megfigyelhető kettősséget, amely mégsem jelent ellentmondást. Az Ószövetség alapvetően Isten ajándékának tekinti a bort, és pozitívan szemléli annak jókedvet okozó, közösségteremtő hatását. Ugyanakkor számos ószövetségi szakasz teszi nyilvánvalóvá a részegséggel járó veszélyeket és káros következményeket, olykor értékítélet nélkül, máskor kemény kritika és ítélet kíséretében. A kritika azonban ezekben az esetekben sem a bor és

részegítő ital fogyasztása ellen, hanem a mértéktelenség – és egyéb, kapcsolódó bűnök – ellen irányul. Az Ószövetség tanítása alapján tehát – az absztinencia-párti irányzat álláspontjával szemben – az alkohol negatív hatásaira nem a teljes tilalom a válasz, hanem a mértékletesség gyakorlása.

Ugyanakkor az Ószövetség is ismeri a teljes vagy ideiglenes absztinencia eseteit, amelyeket a 3. fejezet utolsó részében tárgyaltunk (3.5.). A rékábiak, akiknek bortól való tartózkodása a Kr. e. 9. századra vezethető vissza, hűségből és hagyománytiszteletből tartózkodtak a bor fogyasztásától, és szokásukat nem isteni rendeletből eredeztették. A názírok fogadalmához legkésőbb a fogság korára kapcsolódhatott az absztinencia vállalása, amely eredetileg a kultikus elhajlásokra adott válasz lehetett. A fogság utáni korban a názírság önkéntes és ideiglenes fogadalmon alapult. A papokra vonatkozó törvényt – amely szerint nem ihattak bort és részegítő italt, amikor bementek a szentélybe – fogság utáni források rögzítik. A rendelkezés egyrészt azt a célt szolgálta, hogy a papok helyesen végezzék a szolgálatukat, másrészt azt, hogy a részegség állapotát ne tekintsék az isteni kinyilatkoztatás eszközének. Lehetséges, hogy a tilalom éppen azért született, mert egykor létező gyakorlat volt az alkohol használata a vallásos révélet elérése érdekében – és az sem kizárt, hogy a Kr. e. 8. századi próféták eseti vádjai e téren a papok ellen részben szintén egy meglévő, bár már elítélt gyakorlatot tükröznek. Dániel és barátai a bálványáldozati kultusztól és a tisztátalan ételektől való távolságtartás miatt nem éltek a király ételleivel és boraival. Bár a történet a babiloni fogság idején játszódik, a szöveg a hellén korszak kihívásaira ad választ. Az absztinenciáról szóló példák kis száma közvetve éppen azt bizonyítja, hogy az ókori Izráelben általános volt a borfogyasztás, és ritka kivételnek számított, amikor valaki nem ivott vagy nem ihatott bort.

A 4. fejezetben azokat az ószövetségi szövegeket elemeztük, amelyekben a szőlő és a bor szimbolikus értelemben jelennek meg. A fejezet célja a kapcsolódó képek mögött álló különböző jelentéskörök és az általuk közvetített teológiai üzenetek vizsgálata, valamint az egyes szóképek fejlődésének megfigyelése. A szőlő mint Izráel jelképe (4.1.) az egyik legsokoldalúbban és legrészletesebben kibontott költői kép az Ószövetségben. A képet először Hóseás (Hós 9,10; 10,1) és Ézsaiás (Ézs 5,1–7) alkalmazza, majd később a 80. zsoltárban is megjelenik (Zsolt 80,9–16), továbbá Jeremiás (Jer 2,21; 5,10; 6,9; 12,10) és Ezékiel (Ez 15,1–8; 17,1–21; 19,10–14) is átveszi. A kép alapvetően pozitív tartalommal bír, és kifejezi Izráel kiválasztottságát és dicsőségét, valamint az ÚR gondoskodó szeretetét népe iránt. Azonban már a szimbólum legkorábbi előfordulásaitól kezdve megjelenik a szőlő elfajulásának és terméketlenségének képe, amely a nép Istentől való elfordulását fejezi ki, valamint a szőlő elpusztításának motívuma, ami az ítéletet jelképezi. A szőlő–Izráel szimbólum az Ez 15,1–8 értelmezésében tűnik fel a leginkább negatív színben, ahol a szőlőtő fája Izráel haszontalanságát szemlélteti. Az Ez 17,1–10-ben és 19,10–14-ben a szőlőtő némileg módosult jelentéssel nem egész Izráelt, hanem a királyt vagy a királyi dinasztiát jelképezi, bár az uralkodó és népe szorosan összetartoznak az ókori közel-keleti gondolkodásban. A szőlőtő és a királyi méltóság közötti párhuzam – az Izráellel való asszociáció nélkül – már korábban, a Bír 9,13-ban is megjelenik, amely a fogság előtti korból származhat, és valószínűleg kánaáni eredetű. Ézsaiás könyvének késői kiegészítésében a szőlőskert képe a kegyelem és az újrakezdetés üzenetét hordozza (Ézs 27,2–6).

A szőlő és bor mint a bőség és termékenység jelképe (4.2.) már a kánaáni kultúrában is ismert volt, és az ószövetségi iratokban is sokféle módon megjelenik, a korai királyság korától

kezdve egészen a késő fogság utáni korig. A legkorábbi szövegekben is a föld termékenységét fejezi ki a 'tejjel és sziruppal folyó' jelző (lásd pl. 2Móz 3,8.17), a Kánaán kikémlésének történetében megjelenő hatalmas szőlőfürt (4Móz 13,23), vagy a gabona és újbór ígérete (1Móz 27,28; 5Móz 33,28). Ez utóbbi páros később az olajjal kiegészülve reprezentálja a föld javait (lásd pl. 5Móz 11,14; Hós 2,10). A termékenység feltétele a fogság előtti és utáni szövegek szerint is az ÚR iránti engedelmesség, így a bőséges bortermés a hűség jutalmaként (lásd pl. 5Móz 7,13), a terméketlenség pedig az Úrtól való elfordulás büntetéseként értelmezendő (lásd pl. Hós 2,11.14; Ám 4,9).

A szőlő és bor mint a béke és biztonság jelképe (4.3.) a fogság előtt főként negatív formában jelenik meg, azaz a szőlőskertek pusztulása és a bor hiánya a háború okozta pusztítást jelzi (lásd pl. Ézs 1,8; Jer 5,17). A kép pozitív megfogalmazásai, amelyekben a szőlő művelése és a bor élvezete a zavartalan nyugalmat demonstrálja, inkább a fogság alatti és utáni szövegekben tűnnek fel (lásd pl. Ézs 2,4; Ám 9,14; Mik 4,3–4; Zak 3,10).

A szőlő és a bor képe gyakran az utolsó idők üdvkorszakát jelképezi (4.4.), jelentős részben a termékenységgel és a békével való asszociációnak köszönhetően. A képek jelzik, hogy az utolsó időkben helyreáll a béke és a termékenység, sőt az ÚR túlaradó bőséget biztosít (Ám 9,13; Jóel 4,18; Ézs 25,6).

A mértéktelen borfogyasztás negatív ószövetségi megítélését bizonyítja, hogy a bor, illetve a részegség negatív szimbolikus jelentéssel is bírhat. Jeremiástól kezdve (Jer 13,12–14; 25,15–29) számos prófétai (lásd pl. Ézs 51,17–23; Hab 2,15–16) és költői (Zsolt 60,5; 75,9; JSir 4,21) szöveg írja le Isten ítéletét az ÚR poharából való ivás és a részegség képével (4.5.).

Más szövegek a vér és a bor közötti képzettársításra építve ábrázolják Isten ítéletét (4.6.). A vér mint részegséget okozó ital képét szintén Jeremiás próféta alkalmazza először (Jer 46,10), majd később Mózes énekében (5Móz 32,42), Ezékielnél (Ez 39,17–20) és Ézsaiás könyvének fogság utáni rétegeiben (Ézs 34,5–7; Ézs 49,26) is visszaköszön a motívum. A borsajtó mint Isten ítéletének jelképe először a Jeremiás Siralmaiban tűnik fel (JSir 1,15) Jeruzsálem bukását követően. Innen kölcsönzi a képet a fogság után Jóel próféta könyve (Jóel 1,13) és Ézsaiás könyvének a Kr. e. 4. századból származó kiegészítése (Ézs 63,1–6).

Szintén negatív jelentést hordoznak azok a képek, amelyekben a szőlő vagy a bor a bűnt és a gonoszsgot jelképezik (4.7.). Az elvadult szőlőtő és a rossz gyümölcsök már a szőlő–Izrael jelképrendszeren belül is az Úrtól való elfordulást szimbolizálják, ilyen értelemben tehát már a fogság előtti szövegekben is felfedezhető ez a motívum (lásd Ézs 5,2b.4; Jer 2,21b). A fogság alatt keletkezett Mózes énekében Sodoma és Gomora szőlőjének és borának képe Izrael ellenségeinek gonoszsgát fejezi ki, és egyben az ítéletet is magában foglalja (5Móz 32,32–33). Szintén a fogság alatt keletkezhetett az a közmondás, amelyben az éretlen szőlő evése jelképezi az atyák bűnét, a fogak elvása pedig az utódok bűnhődését. A közmondást először Ezékiel idézi (Ez 28,2), és kritizálja a mögötte húzódo felfogást. Jeremiás könyvének későbbi szerkesztője már Ezékieltől veszi át a mondást (Jer 31,29–30), és nem tagadja annak igazságát, viszont egy olyan jövőről prófétál, amelyben a mondás érvényét veszti.

Az utolsó alfejezetben ismét egy pozitív töltetű költői motívumot, a szőlő és a bor szerelemmel való képzettársítását vizsgáltuk (4.8). Az egymásra épülő képek a testi szerelem különböző aspektusait ábrázolják. Ez a szimbolikus kapcsolat szinte kizárólag az Énekek Énekében jelenik meg, de a szőlőskert és a nő közötti költői párhuzam csírája már Ézsaiásnál is felfedezhető (Ézs 5,1–7), a részegség és az érzéki gyönyör összekapcsolásával pedig a Példabeszédek könyvének fogság utáni keret-szövegében is találkozhatunk (Péld 7,18).

A bor szerte az ókori Közel-Keleten értékes itálnak számított, azonban az ókori Izráelben és tágabb földrajzi környezetében – a kedvező adottságoknak köszönhetően – a szőlő- és borkultúra kivételes módon szőtte át a társadalom egészének életét. Ez a széles körű társadalmi beágyazódás és a hétköznapiakat is meghatározó jelentőség jelent magyarázatot az Ószövetség szőlőhöz és borhoz kötődő utalásainak rendkívüli gyakoriságára és a témához kapcsolódó szókincs gazdagságára. A borfogyasztás alapvetően pozitív megítélése azokból a szakaszokból is kiolvasható, amelyek szó szerinti értelemben beszélnek a borról, és azokból is, amelyek szimbólumként, átvitt értelemben használják azt. Mindezzel együtt a mértéktelenséggel és részegességgel szembeni ószövetségi kritika is komolyan veendő, főként egy olyan világban, amelyben a bornál sokkal erősebb alkoholos italok és egyéb szerek is elérhetőek. A bor Izráel kultuszában betöltött szerepe is a pozitív szemléletet bizonyítja, ugyanakkor szembevető a környező kultúrák felfogásával szembeni alapvető különbség: A bor Isten ajándéka ugyan, de nem lehet eszköz az isteni szférába való átlépésre. Összességében az Ószövetség szerint a bor az ÚR áldása és az emberi munka gyümölcse, amelyet az ember azért kapott, hogy örömet találjon benne, és hálaadással éljen vele.

Summary

Vine and Wine in the Ancient Near East and in the Bible

The 1st chapter contains the history of research (1.1.) and the methodology of present dissertation (1.2.). We conclude that although several works have dealt with different aspects of viti- and viniculture in the Old Testament, only a few of them undertakes to investigate the whole topic. Especially the symbolic significance of vine and wine in the Old Testament received little attention in previous researches. Present dissertation aims to do a comprehensive exploration on the subject that begins with the survey of gastronomic, social, cultural and religious role of vine and wine in the context of the ancient Near East. Then, in the light of this survey, we examine the different aspects of the viti- and viniculture of ancient Israel in terms of biblical archeology. At last, we analyze the Old Testament texts that use the images of vine and wine metaphorically.

The 2nd chapter discusses the viti- and viniculture of the three great historical regions (2.). One of our main statements is that the climatic conditions of Mesopotamia (2.2.) and Egypt (2.4.) were not ideal for vine growing and winemaking. Due to this fact, wine was not a beverage of the common people in these regions, since only a small privileged group could afford it. In ancient Levant (2.3.), however, the circumstances were favorable for vine- and wine production to flourish, so consumption of wine was more common, too. In all three regions, wine played an important role in the cultic life, and it manifested prominently in the libations for deities. Mythological texts also present wine as drink of the gods. It is important to note, that in these cultures, the state of drunkenness were not considered to be morally wrong, even if the negative effects of excessive alcohol consumption were known.

The 3rd chapter deals with the occurrences of vine and wine in the Old Testament. First, we discuss the processes of production and consumption of grapes and wine (3.1.), and at the same time we aim to clarify the meaning of vine- and wine-related Hebrew expressions. We conclude that the exact meaning of a number of Hebrew words is not – or not consistently – presented in the Hungarian translations of the Bible. For example, the words תִּירוֹשׁ and עֲסִים are often translated as 'must' ('must'), even in texts where they clearly denote some kind of alcoholic beverage. We suggest to use the Hungarian expression for 'sweet wine' ('édes bor') in the former case and the equivalent of 'new wine' ('újbor') in the latter. These Hebrew words may denote 'must' in certain context, however, it proves that biblical Hebrew has no distinct word for unfermented must. We also reject theories claiming that the word יַיִן – in a major part of its occurrences – means preserved, non-alcoholic 'must' in biblical Hebrew. The interpretation of שֶׁבֶט־הַבָּיִת is also worth to mention. שֶׁבֶט־הַבָּיִת is consistently translated as 'honey' ('méz') in most of the Hungarian and other translations, however, lexicons and the international literature tend to highlight that the word can denote a kind of 'syrup' ('szirup') made from boiled grape- or fruit juice. In our view, the word has this latter sense for example in the epithet of Canaan that occurs several times in the Old Testament and is also used in common speech as 'flowing with milk and honey' ('tejjel és mézzel folyó'). The word בִּטָּר is translated as 'gooseberry' ('egres') in the Hungarian translations, almost every time („Az apák ették az egrest, a fiak foga vásott el tőle” – Jer 31:29; Ez 28:2), but the word denotes the product of the vine and it means 'unripe grape' ('éretlen szőlő').

Next, we explore the social and economic significance of viti- and viniculture (3.2.). The agriculture of ancient Israel was basically built upon small family farms, where vine growing – among other agricultural activities – were part of the subsistence economy. Therefore, the majority of society was involved in viticulture. Laws granted that vineyards were cultivated by the same families for long periods of time. This durability played an important factor in the existential security of the family and in the protection of vineyards. Viticulture also played a major role in keeping the broader community together, partly due to the joint work and feast during the vintage, partly due to the laws supporting the needy. After the monarchy was established, royal estates appeared beside the subsistence economies, and a wealthy landowner elite begin to rise. This process was accompanied by the oppression and indebtedness of the small- and medium-holders, as it is reflected in the prophetic literature.

The next subchapter examines the cultic role of vine and wine (3.3.). Wine consumption was natural part of the sacrificial meals, where those who offered the sacrifice ate and drank „before the LORD” with their family or with a larger community. There is no evidence that it was customary in Old Testament times to use nonalcoholic must or grape syrup instead of wine in these rituals. Like in other ancient Near Eastern cultures, wine was used in libations in Israel – in the cult of YHWH and other deities as well – but libation was only a supplementary sacrifice that was offered together with other sacrifices. The use of nonalcoholic grape-products is not attested in this context either. There might be a time when the notion of YHWH drinking the sacrificial wine existed, but there is no direct reference to this idea in the Old Testament. On the contrary, there is a tendency to keep distance from this anthropomorphic concept. The product of the vine was an important part of the first fruits and tithe that were offered to the Lord and supported the priests and the needy. Originally, the feast of tabernacles belonged to the autumn gathering and the presentation of the first fruits, but later, it lost its agricultural character. Though the 'feast of new wine' mentioned in the Temple Scroll of Qumran cannot be found in the ritual calendars of the Old Testament, however, certain texts may refer to it. At the end of this subchapter, we study the *marzeah* institution and its possible traces in the Old Testament. Based on parallels with other Semitic people, it can be assumed that there was a cultic banquet belonged to the *marzeah* that was attended by the elite, and where great amount of wine were consumed. The examined texts mostly speak of the phenomenon in negative context; however, it is likely that the *marzeah* existed within the cult of YHWH as well.

The next chapter discusses the view of Old Testament on wine consumption and drunkenness (3.4.). We observed that there is a duality in this matter but there is no contradiction. The Old Testament basically regards wine as a gift of God, and it views the cheering and community-forming effect of wine positively. At the same time, several Old Testament passages enunciate the harmful effects of drunkenness – with or without value judgment and criticism. However, even in these cases, criticism is not directed against the mere consumption of wine and intoxicating drink but rather against intemperance and – other – related sins. According to the Old Testament – in opposition with the view of abstinence advocates – the answer to the negative effects of alcohol is not total prohibition but rather temperance.

At the same time, the Old Testament knows the cases of total or temporal abstinence. We examine those cases in the last subsection of the 3rd chapter (3.5.). Rechabites, whose abstinence goes back to the 9th century BC, abstained from wine due to their loyalty and respect of tradition, and they did not originate their custom from divine order. The vow of

Nazirites was supplemented with the commitment to abstinence by the time of the exile. Their self-restraint was probably an answer to the cultic deformations. After the exile, the Nazirite vow was voluntary and temporary. The law concerning priests – which forbids the consumption of wine and intoxicating drink for them, when they go to the sanctuary – can be found in post-exilic sources. The law ensures that the priests serve God in the right way and prevent them from using the state of intoxication as the medium of divine revelation. It is possible that the prohibition was needed because there was a time when the practice of using alcohol to reach religious ecstasy existed. It is also possible that the criticism of the 8th century BC prophets against drunken priests was partly oriented against this existing but condemned practice. Daniel and his friends did not consume the food and wine of the king, because they kept distance from the cult of idol sacrifices and from unclean food. Though the story takes place in the Babylonian exile, the text reflects the challenges of the Hellenistic era. The small number of examples for abstinence is indirect evidence that wine consumption was common in ancient Israel and it was a rare exception when someone did not or could not drink wine.

The 4th chapter analyses the texts where vine and wine appear in symbolic sense. The chapter aims to explore the different meanings and theological messages behind the vine- and wine-related images and to observe the development of the different metaphors. Vine as the symbol of Israel (4.1.) is one of the most well-rounded and detailed metaphor in the Old Testament. The image is first used by Hosea (Hos 9:10; 10:1) and Isaiah (Isa 5:1–7). Then it appears in Ps 80:9–16 and later among the speeches of Jeremiah (Jer 2:21; 5:10; 6:9; 12:10) and Ezekiel (Ez 15:1–8; 17:1–21; 19:1–4). The image has an essentially positive connotation, and it expresses the chosenness and glory of Israel and the caring love of the LORD toward His people. On the other hand, negative aspects of the image also appear from its earliest occurrences. The degeneration and unfruitfulness of the vine expresses the disobedience of the people, and the destruction of the vineyard symbolizes the judgment on the people. In Ez 17:1–10 and 19:10–14, the vine has a slightly different meaning as it denotes the king or the royal dynasty – although the ruler and his people are closely connected in the ancient Near East. The parallel between the vine and royal dignity – without the association with Israel – appears earlier in Jgs 9:13, which is originated before the exile and probably has Canaanite origins. In the late additions of the book of Isaiah, the image of the vineyard carries the meaning of grace and restoration (Isa 27:2–6).

Vine and wine as symbols of abundance and fertility (4.2.) were already known in the Canaanite culture, and they appear in the Old Testament in various ways from the age of early monarchy to the late postexilic era. In some of the earliest texts, the epithet 'flowing with milk and syrup' (see e.g. Ex 3:8.17), the great cluster of grapes in the story of the spies sent into Canaan (Num 13:23), and the promise of grain and new wine (Gen 27:28; Deut 33:28) all demonstrate the fertility of the land. Later, grain and new wine completed with oil represent the products of the land (Deut 11:14; Hos 2:10). Obedience to the LORD is a precondition of fertility according to both pre- and postexilic texts. Therefore, abundant yield of wine is to be interpreted as a reward of fidelity (see e.g. Deut 7:13), while infertility is a punishment for turning away from the LORD (Hos 2:11.14; Am 4:9).

Vine and wine as symbols of peace and security (4.3.) appear mainly in negative forms before the exile. The destruction of the vineyards and the lack of wine sign the destruction of war (see e.g. Isa 1:8; Jer 5:17). The positive forms of these images appear mostly in the exilic

and postexilic texts. In those forms, the cultivation of vine and the enjoyment of wine demonstrate the undisturbed tranquility (see e.g. Isa 2:4; Am 9:14; Mic 4:3–4; Zech 3:10).

The images of vine and wine often mark the salvific end times (4.4.), prominently because of their association with fertility and peace. These images signifies that peace and fertility will be restored in the end times, moreover the LORD will provide overflowing abundance (Am 9:13; Joel 4:18; Isa 25:6).

The fact that wine and drunkenness can carry negative symbolic notions proves the critical view of Old Testament on excessive wine consumption. The image of drinking from the cup of the LORD and the image of drunkenness express the judgment of God (4.5.) starting with Jeremiah (Jer 13:12–14; 25:15–29), and continuing in several prophetic (see e.g. Isa 51:17–23; Hab 2:15–16) and poetic (Ps 60:5; 75:9; Lam 4:21) texts.

Other texts illustrate the judgment of God using the association between blood and wine (4.6.). The image of blood as intoxicant is first used by prophet Jeremiah (Jer 46:10). Later, the motif recurs in the Song of Moses (Deut 32:42), in Ezekiel (Ez 39:17–20) and in the postexilic layers of the book of Isaiah (Isa 34:5–7; 49:26). The image of winepress as the symbol of the judgment of God appears first in Lamentations (Lam 1:15) after the fall of Jerusalem. After the exile, the book of Joel (Joel 1:13) and a 4th century BC addition of the book of Isaiah (Isa 63:1–6) borrow the same image.

In another set of images with negative connotation, vine or wine represents sin and wickedness (4.7.). Degenerated vine and bad fruits symbolize departure from God even within the vine–Israel symbolism. Therefore, this motif can already be found in preexilic texts (see Isa 5:2b.4; Jer 2:21b). In the song of Moses, which was written during the exile, the images of vine and wine of Sodom and Gomorrah demonstrate the wickedness of the enemy of Israel, and they also incorporate the notion of judgment (Deut 32:32–33). The popular saying, in which eating of unripe grapes symbolizes the sin of the fathers and the edging of teeth represents the punishment of the sons, was also originated during the exile. The saying is cited first by Ezekiel (Ez 28:2) who criticizes the idea behind the saying. A late editor of the book of Jeremiah borrows the saying from Ezekiel (Jer 31:29–30) not denying its veracity but prophesizing about a future where the saying is no longer valid.

The last subchapter once again examines a poetic motif with positive connotation that is based on the association between vine, wine and love (4.8.). The interrelated images illustrate different aspects of physical love. This symbolism occurs almost exclusively in the Song of Songs. However, the seed of the vineyard–woman parallel already appears in Isaiah (Isa 5:1–7), and the connection between drunkenness and erotic pleasure can be also found in the postexilic framework of Proverbs (Prov 7:18).

Wine was regarded as a precious beverage all around the ancient Near East. In ancient Israel and its broader geographical environment, however, viti- and viniculture permeated the life of the entire society in an exceptional way, due to the favorable conditions. The widespread social rootedness of vine and wine and their significance in everyday life explain the extraordinary frequency of vine- and wine-imagery and the richness of the related vocabulary. The essentially positive view on wine consumption can be seen in those passages that speak of wine in a literal sense and in those that use the image metaphorically. Nevertheless, the criticism of intemperance and drunkenness in the Old Testament must be taken seriously – especially in our world where alcoholic beverages and other agents much stronger than wine are accessible. The positive role of wine in the cult of Israel confirms the positive view on

wine. On the other hand, there is a striking difference in comparison with the concepts of the surrounding cultures: though wine is a gift of God, it cannot be a medium to enter the divine sphere. To sum up, the Old Testament views wine as the blessing of the LORD and as the product of human labor that people were given, so they can find pleasure in it and consume it with gratitude.

A doktori értekezés témakörében megjelent publikációk

(MTMT azonosító: 10071297)

Az ókori Levante szőlő- és borkultúrája, in: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok* (2018/1–2), 9–21., 13 p.

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos
[31205800] [Jóváhagyott]

Szőlő- és borkultúra az ókori Mezopotámiában, in: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok* (2017/1), 36–50., 15 p.

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos
[31205789] [Jóváhagyott]

Szőlő- és borkultúra az ókori Egyiptomban, in: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok*, (2016/1), 63–79., 17 p. (2016)

Folyóiratcikk/Szakcikk/Tudományos
[31205771] [Jóváhagyott]

További publikációk

Kustár Zoltán – Németh Áron (szerk.): Az Ószövetség és a reformáció, in: *Orando Et Laborando* (2017/2018), 124–125., 2 p. (2018)

Folyóiratcikk/Recenzió/kritika/Tudományos
[31206056] [Jóváhagyott]

Előd Hodossy-Takács–Leo J. Koffeman (Hrsg./Eds.): Wichtige Wendepunkte // Pivotal Turns, in: *Studia Debreceni Teológiai Tanulmányok* (2015/1), 134–138., 5 p. (2015)

Folyóiratcikk/Recenzió/kritika/Tudományos
[31206043] [Jóváhagyott]